

بخش دوم
خوشنویسی

مقدمه

در میان هنر خوشنویسی شاید یکانه هنری باشد که در طول زندگی مورد ستا و تحسین
قرار می گیرد و گیت که خود را از این هنر بی نیاز بداند و علاقه ای به خوش نوشتن
نداشت باشد. داشتن خلی خوش نیاز عمومی جامعه است و برای رفع این نیاز
بایستی ابتدا هنر خوشنویسی ملزومات آن شناخت پس باترین و پشکار به فوایدی
این هنر پرداخت. کتاب فرهنگ و هنر بر آن بوده و هست تا باره اقص به پیدایش
و سیر تحول هنر جلیل خوشنویسی و معرفی ملزومات آن در کنار تعلیم خط به این مهم
بپردازد. اما باید دانست آموزش هنر خوشنویسی و خوش نوشتن با کتاب فرهنگ هنر
و در حد سر آغاز گردیده است. ولی پایان نمی یابد.

امید داریم اکنون که در سایه تلاش خرد و زحمات معلمان و معلمان و معلمان و معلمان
نمی در خوشنویسی سید باید با سعی و کوشش بیشتر آن ادامه دهید تا در آینده شاهد
ظهور هنرمندانی بزرگ از میان شما فرزندان ایران اسلامی باشیم و هنر شیر
خوشنویسی به دست شما حفظ و تقویت گردد.

قطعه خط شکسته نستعلیق / رنگه نویسی / اثر درویش عبدالمجید طالقانی (۱۱۸۵-۱۱۵۰ ق) / کتابخانه آستان قدس رضوی

دستور

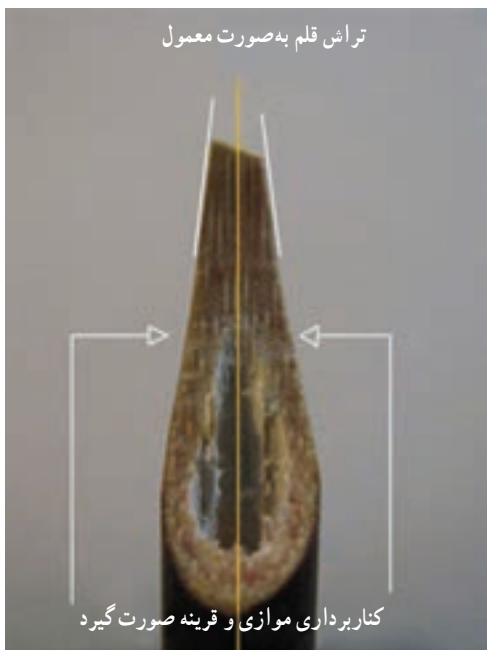
نحوه تراشیدن قلم - قالب‌های اجرایی خوشنویسی

در پایان این درس انتظار می‌رود:

- مراحل اصلی تراشیدن یک قلم را بشناسید و در تراشیدن قلم خوشنویسی خود براساس این مراحل مهارت نسبی داشته باشید.
- قالب‌های متداول در ارائه آثار خوشنویسی و شباهت و تفاوت‌های آن را درک کنید و بتوانید در بعضی از این قالب‌ها، خوشنویسی کنید.

تراش قلم به صورت معمول

کناربرداری موازی و قرینه صورت گیرد

فکر کنید

به نظر شما مهم‌ترین وسیله یا ابزار در خوشنویسی چیست؟ علاوه بر شناخت ابزار و وسایل خوشنویسی، نحوه استفاده و آماده‌سازی آنها نیز از اهمیت بسزایی برخوردار است. لازم است ضمن انتخاب ابزار مناسب، به درستی آنها را برای استفاده نیز آماده کنیم. در این میان، قلم مهم‌تر و تأثیرگذارتر از بقیه ابزارها است. لذا نحوه تراشیدن آن نیز از اهمیت بسزایی برخوردار است.

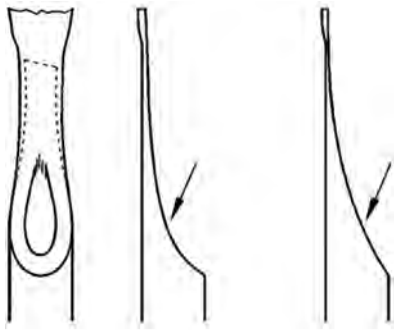
الف) نحوه تراشیدن قلم^۱

تراشیدن قلم سه مرحله اصلی دارد که عبارت است از :

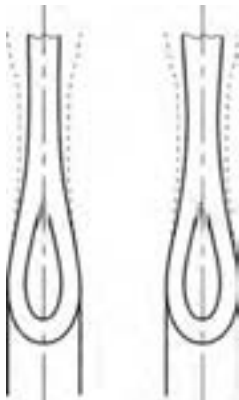
۱- فتح

۲- نحت

۳- قط

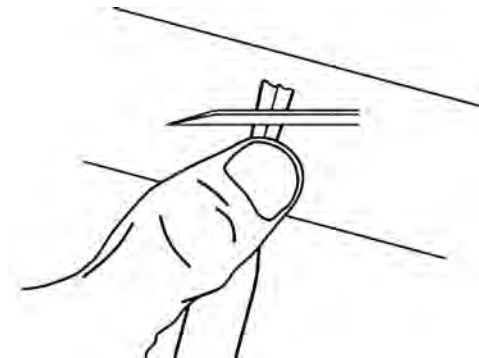
فتح: ابتدا قلم تراش را روی قلم قرار داده و با فشار دست آن را در مسیر هلالی شکل به سمت سر قلم حرکت می‌دهیم و بخشی از پوست قلم را برمی‌داریم تا مغز قلم مشخص گردد.

نحت: در مرحله دوم کم کم و هر بار از یک طرف پهلوه‌های

قلم را می‌تراشیم تا زبانه قلم به اندازه دلخواه در آید.

قط: قط زدن، آخرین مرحله تراش قلم است، اما پیش از آن کمی از پوسته قلم را در ناحیه پشت زبانه برمی‌داریم. این کار برای آن است که چربی پوسته قلم مانع ذخیره شدن مرکب برای نوشتن نشود^۲.

۱- تراشیدن قلم بهتر است توسط معلم یا فردی که به این کار آشنایی دارد انجام شود، اما در صورت نیاز با رعایت احتیاط در استفاده از قلم تراش به این کار بپردازید.

۲- چون پوسته قلم را به شکل ناخن از ناحیه پشت زبانه برمی‌داریم به آن ناخن می‌گویند.

در مرحله قط قسمت تراش خورده قلم را روی قطزن قرار می‌دهیم و مطابق شکل تیغه قلم تراش را روی آن گذاشته درحالی که قلم را با فشار ناخن شست دست مخالف روی قطزن ثابت کرده‌ایم با فشار بر تیغه قلم تراش، قلم را قط می‌زنیم. به یاد داشته باشید قط قلم باید شیب داشته باشد و بهترین شیب برای زبانه قلم شیب متوسط است.

ب) قالب‌های اجرایی خوشنویسی

رایج‌ترین قالب‌های ارائه آثار در هنر خوشنویسی عبارت است از :

- سطر نویسی
- دوسطری نویسی
- دفتری
- کتابت
- چلیپا
- سیاه مشق
- قطعات مرکب
- کتیبه

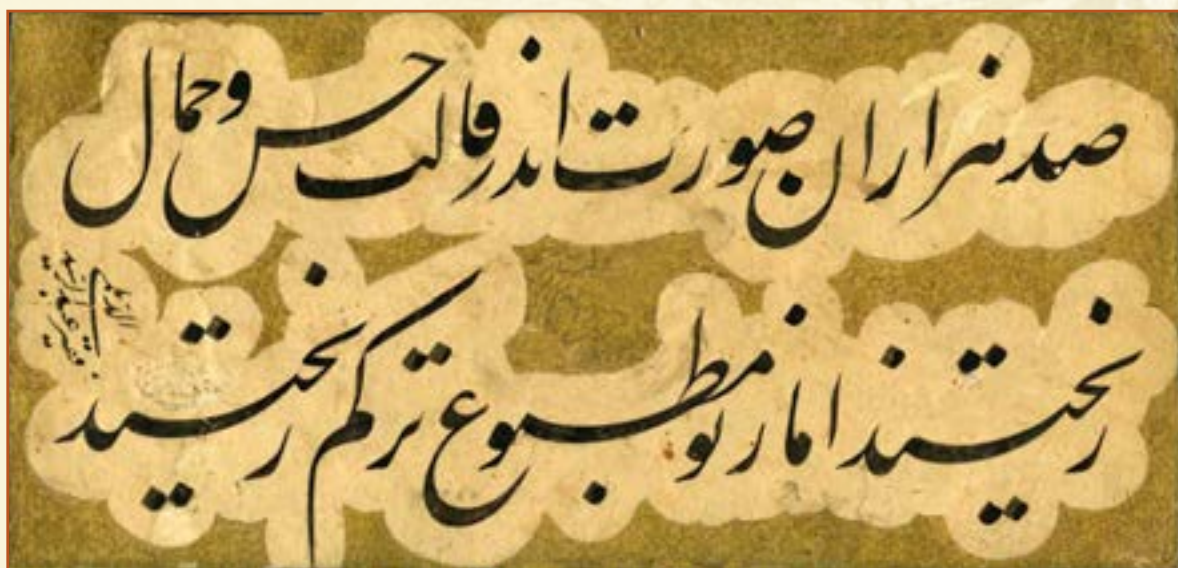
سطر نویسی: قالبی است که در آن متنی (مثلاً یک مصرع از یک شعر) را در یک خط خوشنویسی می‌کنند.

سطر نویسی نستعلیق / اثر میرزا کاظم (وفات ۱۳۲۵ ق)

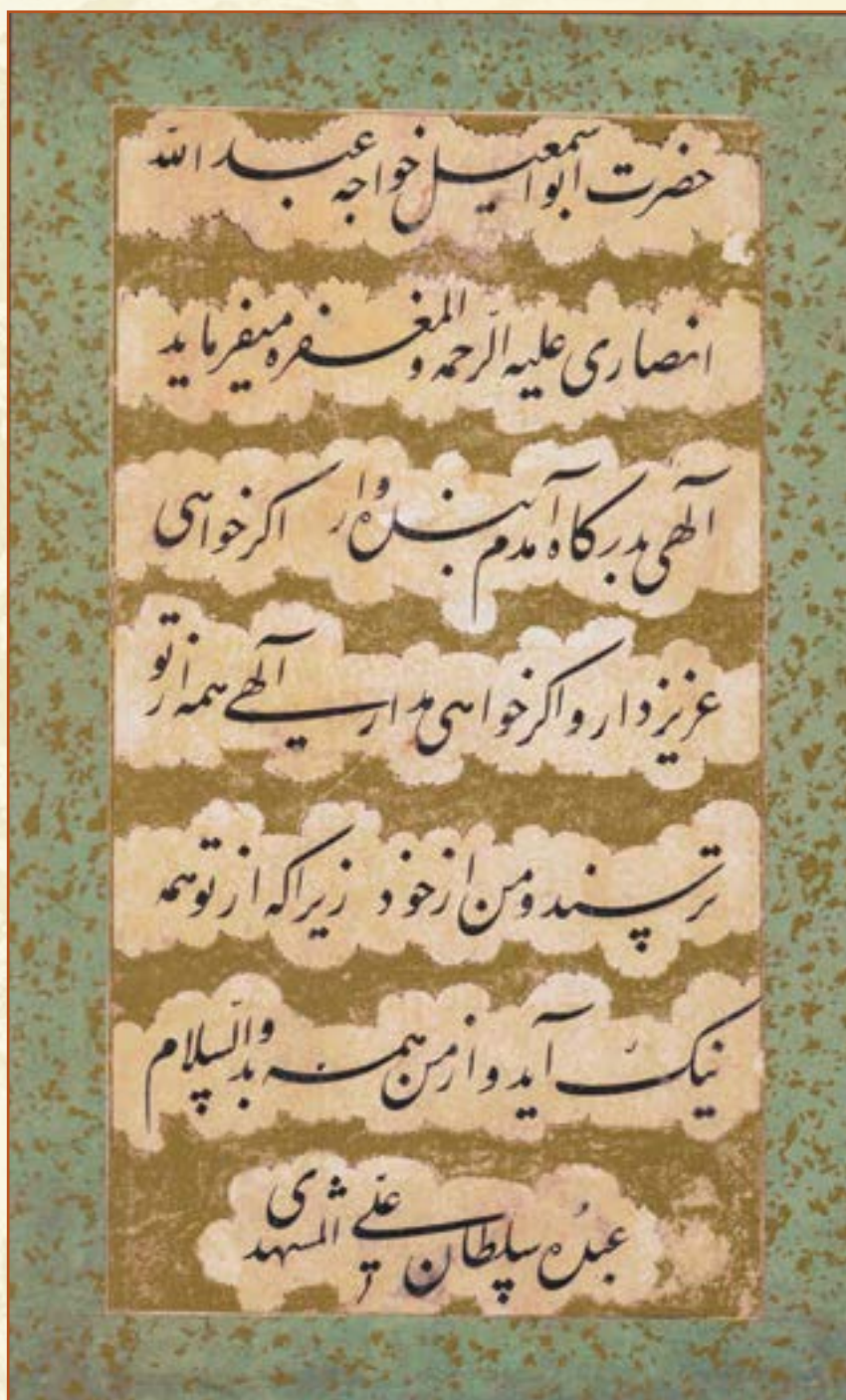
دو سطر نویسی: قالبی است که در آن متنی (مثلاً یک بیت از یک شعر) را در دو خط زیر هم خوشنویسی می‌کنند.

دو سطر نویسی نستعلیق / اثر عبدالرشید دیلمی (وفات ۱۰۸۱ ق)

دفتری: قالبی است که در آن متنی (مثلاً چند مصرع شعر و یا مطلبی نسبتاً کوتاه) را در سطرهای زیر هم خوشنویسی می‌کنند.

قطعه دفتری به خط نستعلیق / اثر سلطانعلی مشهدی (۹۲۶-۸۴۱ ق)

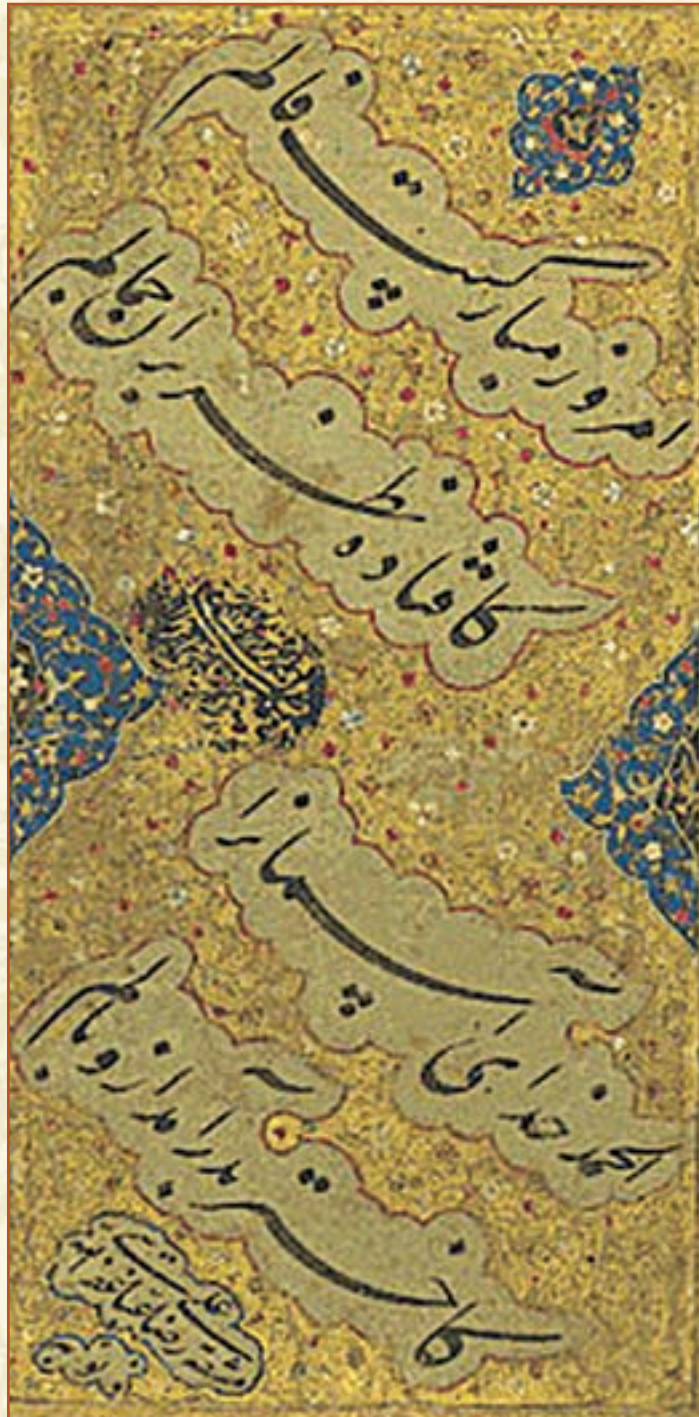

کتابت: قالبی است که در آن متنی (از قبیل نثر یا نظم) را در یک یا چند صفحه، به صورت سطریهای زیر هم و در بیشتر موارد با قلم دانگ ریز، خوشنویسی می کنند.

چلیپا: یکی از معانی چلیپا مورّب است و در خوشنویسی، قالبی است که در آن متنی (مثل دو یا سه بیت شعر) را به صورت مورّب می‌نویسند.

چلیپای نستعلیق / اثر علی‌رضا عباسی (وفات ۱۰۳۸ ق)

سیاه مشق: در خوشنویسی گاهی با تکرار حروف و کلمات و درهم نویسی آنها اثری خلق می گردد که به آن سیاه مشق می گویند. در سیاه مشق الزاماً خواش متن مدنظر نیست و بیشتر به ایجاد فضا و فرم زیبا توجه می شود.

سیاه مشق نستعلیق / اثر میرزا غلامرضا اصفهانی (وفات ۱۳۰۴ ق)

قطعه مرکب: اگر خوشنویس از دو یا چند قالب مختلف در ارائه یک اثر استفاده نماید قالب نهایی را قطعه مرکب می‌نامند.

قطعه مرکب، نستعلیق / اثر میرعلی هروی (وفات ۹۵۱ ق)

کتیبه: قالبی که در آن خوشنویس با استفاده از قلم‌های خیلی درشت و معمولاً در قالب‌های هندسی خاص مانند مستطیل، مربع، بیضی و... خوشنویسی می‌کند را کتیبه گویند.

کتیبه خط ثلث / آستان قدس رضوی

خودارزیایی

● آثار خوشنویسی ارائه شده در هر یک از قالب‌های اجرایی را با یکدیگر مقایسه و تفاوت‌ها و شباهت‌های هر یک را بررسی کنید. با راهنمایی معلم خود سعی کنید مهم‌ترین مشخصه هر یک را بیان کنید.

تجرب‌های مثبت

● آثار خوشنویسی مختلف را در هر یک از قالب‌های مورد علاقه خود مشاهده کنید و نمونه‌هایی از آن را به کلاس بیاورید و با هم کلاسی‌های خود درباره آن صحبت کنید.

درس دوم

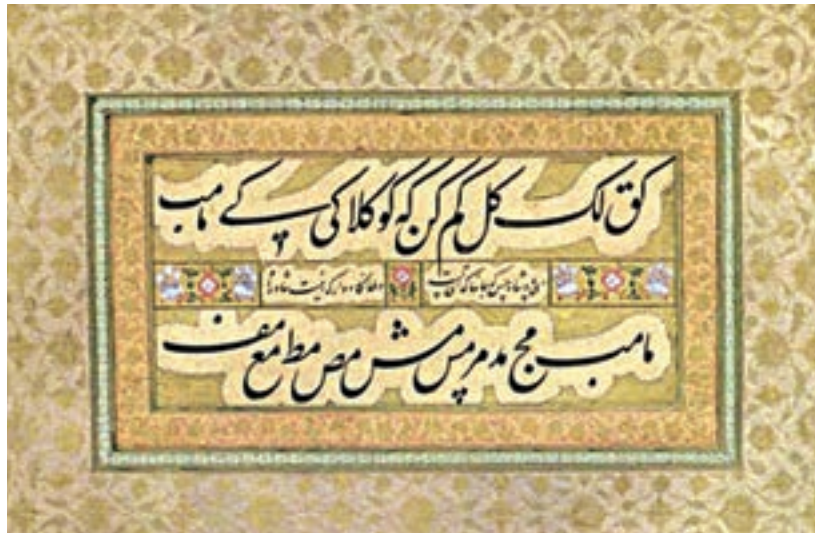
معرفی خط نستعلیق و مشق سطر نویسی

در پایان این درس انتظار می رود :

- خط نستعلیق را از دیگر انواع خوشنویسی تشخیص دهید.
- در سطر نویسی مهارت بیشتری کسب کرده باشید.

فکر کنید

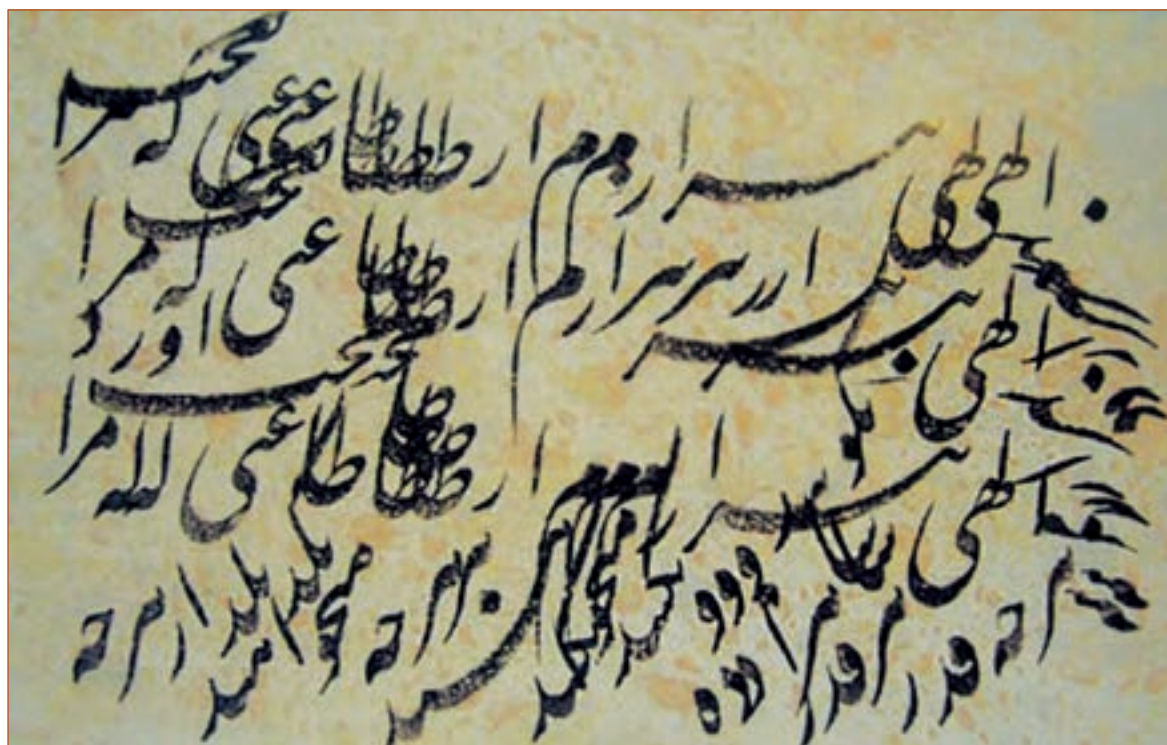
در دو پایه تحصیلی گذشته با تعدادی از انواع خطها آشنا شدید. تصویر زیر خط دیگری است، آیا می دانید چه نوع خطی است؟

مفردات نستعلیق/ اثر میرعماد حسنی (۱۰۲۴-۹۶۱ق)

در کتاب‌های فرهنگ و هنر هفتم و هشتم سرمشق‌هایی برای تمرین خوشنویسی ارائه شد که همگی از این نوع خط بودند. آیا نام این خط را می‌دانید؟

خط نستعلیق از ترکیب دو نوع خط یعنی نسخ و تعلیق به وجود آمده است و در ابتدا به نسخ‌تعلیق معروف بود^۱. در تعریف نستعلیق گفته‌اند این خط پنج دانگ دور و یک دانگ سطح دارد و به خاطر زیبایی فراوان به عنوان «عروس خطوط اسلامی» شناخته می‌شود و امروز به‌ویژه در کشور ما ایران بیشتر از هر خطی مورد استفاده قرار می‌گیرد. پیدایش خط نستعلیق را مربوط به نیمه دوم قرن هشتم و پدید آورنده آن را میرعلی تبریزی (درگذشت ۸۰۳ ق) می‌دانند. خط نستعلیق کاربردهای بسیاری دارد از جمله در کتابت انواع کتاب‌ها، خلق تابلوهای هنری، کتیبه‌نویسی و ...

سیاه‌مشق نستعلیق/ اثر میرزا محمد رضا کلهر (۱۳۱۰-۱۲۴۵ ق)

۱- برخی معتقدند چون با آمدن خط نستعلیق، خط تعلیق نسخ شد و کاربرد خود را از دست داد به این خط نسخ تعلیق می‌گویند یعنی نسخ‌کننده خط تعلیق.

خوشنویسی کنید

با دقت در سطرهای زیر آنها را مشق کنید.

به نام خداوند بخشنده مهربان

به نام خداوند بخشنده مهربان

نرسید و بودم در اراستی

نرسید و بودم در اراستی

بدگوئیم به محتاسب اگر تب داریم

بدگوئیم به محتاسب اگر تب داریم

نابود شد کسی که از ریش خو در انداخت

نابود شد کسی که از ریش خو در انداخت

مظهر قدرت ایران هشتاد استند

مظهر قدرت ایران هشتاد استند

خودارزیا

- خط نستعلیق از ترکیب کدام خط‌ها پدید آمد؟
- از خط نستعلیق برای چه کارهایی استفاده می‌شود؟ سه مورد را نام ببرید.

تجرب‌های شیر

- به تابلوهای مغازه و مکان‌های تجاری و اداری اطراف خود توجه کنید و لااقل پنج مورد را که با خط نستعلیق نوشته‌اند فهرست کنید.
- از اعلان‌ها و تابلوهایی که با خط نستعلیق نوشته شده است عکس بگیرید و به هم کلاسی‌ها نشان دهید. به نظر شما از خوشنویسی در چه هنرهای دیگری می‌توان استفاده کرد؟

استادان بزرگ خوشنویسی

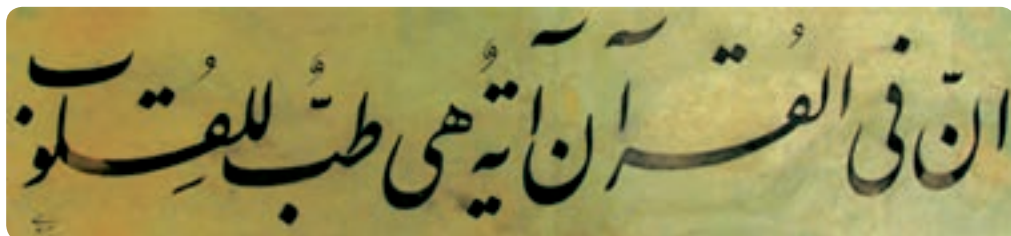

استاد سید حسین میرخانی (۱۳۶۱ - ۱۴۲۸ ه. ش)

استاد سید حسین میرخانی در ۲۵ محرم ۱۳۲۵ هجری قمری در تهران متولد شدند. پدرشان مرحوم آقاسید مرتضی برغانی از اساتید بنام خوشنویسی در اواخر دوره قاجار و از شاگردان ممتاز میرزای کلهر بودند.

هر چند بسیاری از اهل موسیقی او را در کمانچه‌نوازی، هنرمندی توانا می‌دانستند، اما استاد میرخانی تمام وقت خود را صرف آموزش خوشنویسی کرد.

استاد سید حسین میرخانی در طول عمر پربرکت خود علاوه بر کتابت دو جلد قرآن مجید، کتاب‌های رهروان شب، موش و گربه عبید زاکانی، جزوه چهار فصل، دوره سه‌جلدی رسم‌المشق برای مدارس و بسیاری آثار دیگر را به خط خود آراست و شاگردان بسیاری پرورش داد که برخی از استادان بزرگ امروز در خط نستعلیق هستند.

نمونه خط سید حسین میرخانی

استادان بزرگ خوشنویسی

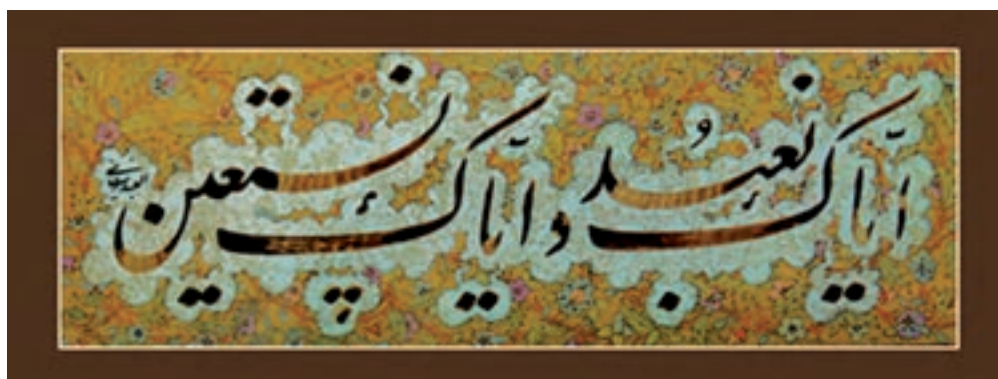

استاد سید حسن میرخانی (۱۳۶۹-۱۲۹۱ ه. ش)

استاد سید حسن میرخانی، ملقب به سراج الکتاب، متولد ۱۲۹۱ هجری شمسی و از تأثیرگذارترین خوشنویسان معاصر است. وی خوشنویسی را نزد پدرش سید مرتضی برغانی آموخت و همه اقلام متداول از قبیل نسخ، ثلث و شکسته نستعلیق را نیکو می‌نوشت و در خط نستعلیق (از قلم خفی تا قلم جلی) استادی مسلم بود.

استاد میرخانی که مردی صاحب‌دل و وارسته بود علاوه بر خوشنویسی، شعر نیز می‌سرود و مجموعه اشعارش موسوم به دیوان بنده منتشر شده است.

از استاد میرخانی آثار نفیس بسیاری مانند قطعات زیبا و کتابت کلیات سعدی، مثنوی معنوی، خمسه نظامی، دیوان حافظ، ترانه‌های باباطاهر، ترجیع‌بند هاتف اصفهانی و... به یادگار مانده است.

نمونه خط سید حسن میرخانی

قطعہ شکستہ نستعلیق/ اثر سید علی اکبر گلستانہ (۱۳۱۹-۱۲۷۴ ق)

درس سوم

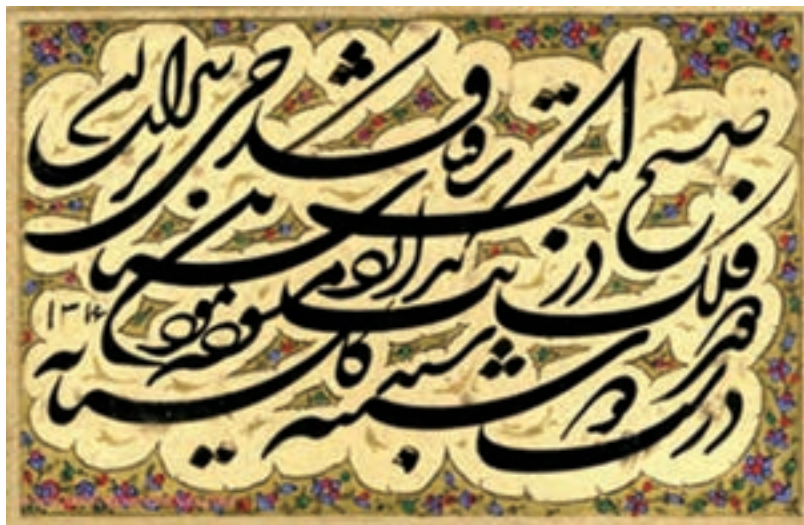
معرفی خط شکسته نستعلیق و مشق دوسطری نویسی

در پایان این درس انتظار می‌رود:

- خط شکسته نستعلیق را از دیگر انواع خوشنویسی تشخیص دهید و شباهت‌ها و تفاوت‌های آن را با خط نستعلیق بیان کنید.
- در دو سطر نویسی مهارت بیشتری کسب کنید.

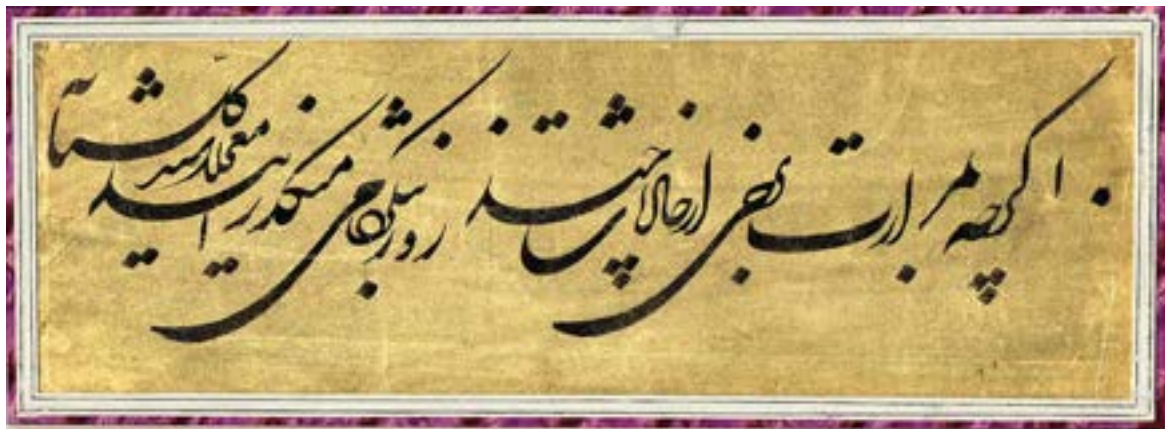
فکر کنید

به نمونه خط زیر توجه کنید. آیا شبیه خط نستعلیق است؟ چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با خط نستعلیق دارد؟

قطعه خط شکسته نستعلیق / اثر سیدعلی اکبر گلستانه (۱۳۱۹-۱۲۷۴ ق)

این خط شکسته نستعلیق است. شکسته نستعلیق همان گونه که از نامش پیداست بسیار به نستعلیق شبیه است و از زیبایی‌ها و فرم‌های آن برخوردار می‌باشد. این خط که در تعریف مانند نستعلیق است (پنج دانگ آن دور و یک دانگش سطح است) تفاوت‌هایی نیز با خط نستعلیق دارد.

برای مثال، اتصالات حروف و کلمات به هم در شکسته نستعلیق زیاد است و در نوشتن سرعت بیشتری دارد. در شکسته نستعلیق تنوع کشیده‌ها بیشتر است و چیدمان کلمات درهم پیچیدگی زیادی دارد و برخی حروف و کلمات شکسته نستعلیق از خط تعلیق آمده است و دقیقاً به همان شکل تعلیق نوشته می‌شود.

برخی پدیدآورنده خط شکسته نستعلیق را میرزا ابوتراب خوشنویس گفته‌اند، اما غالباً از محمد شفیع حسینی معروف به «شفیعا» (زنده در ۱۰۸۱ ق) و مرتضی قلی‌خان شاملو (درگذشت ۱۱۰۰ ق) به عنوان پدیدآورندگان این خط نام برده‌اند و پیدایش آن را به نیمه دوم قرن یازدهم نسبت می‌دهند.

به هر حال اوج شکوفایی خط شکسته نستعلیق مربوط به قرن دوازدهم و ظهور نابغه‌ای به نام درویش عبدالمجید طالقانی (۱۱۸۵-۱۱۵۰ ق) است که با عمر کوتاه سی و چند ساله هم این خط را به اوج زیبایی رساند و هم آثار فراوانی در قالب قطعات - مرقعات - کتاب‌ها و بیاض‌ها از خود به یادگار گذاشت.

خوشنویسی کنید

بر درخت زندہ بی برپے کے چہ غم
واہی براحوال برکب بی درخت

برخت تنہ بدرکام
مطہر مدخل ملک بدرخت

این پند و نصیحت ایام آدمی
بر خاک دیگران به کتب خوار و

نسخ محمد صلی الله علیه و آله
بر خاک دیگران به کتب خوار و

بر این واق بر جد نوشته اند
که خبر کنوی بی اسل کرم نخواهد ماند

بر این واق بر جد نوشته اند
که خبر کنوی بی اسل کرم نخواهد ماند

استادان بزرگ خوشنویسی

استاد علی اکبر کاوه (۱۳۶۹ - ۱۲۷۳ هـ . ش)

استاد کاوه متولد شهر شیراز و پرورش یافته در مکتب خط میرزا محمدحسین سیفی قزوینی «عمادالکتاب» و سید حسین تفرشی است .

وی سال‌های متمادی به تعلیم خوشنویسی در انجمن خوشنویسان ایران و دبیرستان‌های تهران از جمله دارالفنون مشغول بود و به ترویج هنر خوشنویسی پرداخت . استاد کاوه انسانی فرهیخته و متواضع بود که دستی چیره در سیاه‌مشق‌نویسی داشت و علاوه بر آن آثار خطی بسیاری را نیز خلق کرد که عبارتند از : گلچین اشعار صائب، آیات منتخبه قرآن، تعلیمات دینی و صرف و نحو عربی . همچنین بسیاری از کتاب‌های درسی آن زمان نیز با خط استاد کاوه منتشر می‌شدند .

خودارزیا

- بزرگ‌ترین شکسته‌نویس تاریخ چه نام دارد؟
- دو ویژگی خط شکسته نستعلیق را بنویسید.

تجربه‌های بیشتر

- سعی کنید نمونه‌های بیشتری از دوسطری را با رعایت فاصله و دقت بنویسید.
- خط شکسته نستعلیق را با نستعلیق مقایسه کنید و شباهت‌ها و تفاوت‌های آن را نام ببرید.
- نمونه‌هایی از خط شکسته نستعلیق را به کلاس بیاورید و در مورد آن با هم کلاسی‌های خود گفت‌وگو کنید.

درس‌های

گرایش‌های هنری با بنیان خوشنویسی و مشق دفتری نویسی

در پایان این درس انتظار می‌رود:

- بعضی از رشته‌های هنری مرتبط با هنر خوشنویسی را بشناسید.
- در خوشنویسی در قالب دفتری مهارت نسبی پیدا کنید.

فکر کنید

آیا به یاد دارید تاکنون با چند نوع از انواع خط آشنا شده‌اید؟ آیا ویژگی‌ها، شباهت‌ها و تفاوت‌های آن را به یاد دارید؟ تا به امروز با ده نوع خط آشنا شده‌اید که زیبایی‌های فراوانی را در شکل و فضا دارد و همواره مورد توجه هستند. قابلیت‌های خوشنویسی از گذشته‌های دور الهام‌بخش هنرمندان خوشنویس و دیگر رشته‌های هنری برای ابداعات و خلاقیت‌های هنری متفاوت بوده است. آثار خلق شده بر بنیان خوشنویسی علاوه بر زینت‌بخشی موزه‌ها و مجموعه‌ها، کاربردهای بسیاری به ویژه در رفع نیازهای زندگی ما داشته و دارد.

حکاکی روی عقیق به خط نستعلیق

در این درس، با ارائه بعضی از این نمونه‌ها، سعی می‌کنیم شما را با بعضی از گرایش‌های هنری مطرح که بر بنیان خوشنویسی بنا شده‌اند؛ مانند: نقاشی خط، گلزار، خط ناخنی، طراحی نشانه، پوستر و آثار حجمی آشنا کنیم.

نقاشیخط

نقاشیخط ترکیبی است از خط و نقاشی که در آن فرم‌های خوشنویسی - رنگ - نور یا حجم وجود دارد. نقاشیخط به شکل ابتدایی از دوره صفویه و حتی پیش‌تر وجود داشته است و در تابلوهای برخی هنرمندان نقاش و خوشنویس دوره صفویه، زندیه و قاجاریه دیده می‌شود. امروزه برخی آثار هنری نقاشیخط بسیار به هنر خوشنویسی نزدیک و بعضی از آنها از کلیات این هنر بهره‌مند است و بیشتر به نقاشی نزدیک است.

نقاشیخط / اثر فرامرز پیل آرام

نقاشیخط / اثر محمد احصایی (معاصر)

نقاشیخط / اثر جلیل رسولی (معاصر)

پوستر / اثر مسعود نجابتی (معاصر)

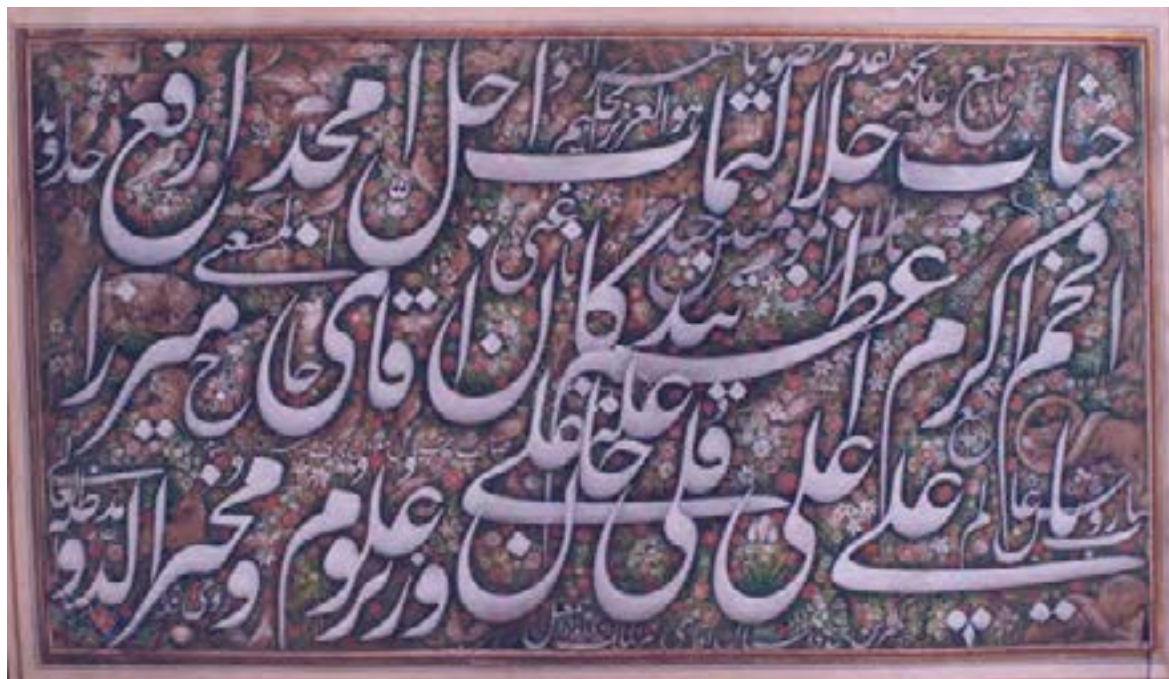
نقاشیخط / اثر نصر... افجه‌ای (معاصر)

گلزار: گلزار به آثاری گفته می‌شود که با کپی برداری از خطوط نوشته شده شامل دورگیری حروف و کلمات و نقاشی گل و مرغ در سطح داخلی یا بیرونی این کلمات خلق می‌گردد.

قطعه خط گلزار

خط ناخنی: در این هنر، هنرمند کاغذ مناسب (به لحاظ ضخامت و جنس) را بین ناخن انگشت شست و نشانه قرار داده و با فشار لازم و حرکت دست، خط را به شکلی برجسته ارائه می‌کند.

خط ناخنی / اثر محمدحسین شیرازی

طراحی نشانه، پوستر و خلق آثار حجمی

امروزه طراحی پوستر و ساخت نشانه و ارائه آثار حجمی با الهام از فرم‌های خطوط مختلف بسیار متداول می‌باشد و آثار بسیار ارزشمندی بدین شکل ارائه می‌گردد که نشان دهنده گرایشی خاص با بنیان خوشنویسی است.

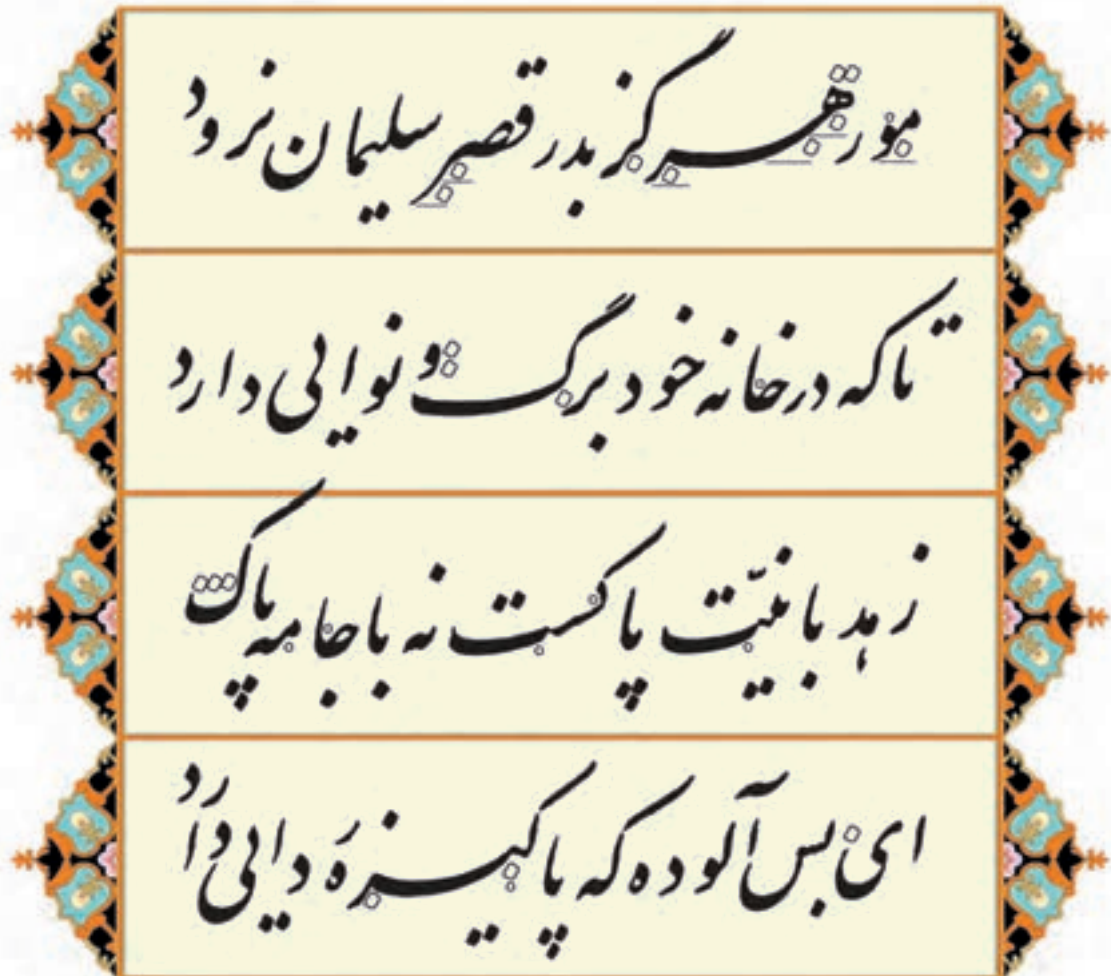

مجمع فرهنگی و هنری بلال

خوشنویسی کنید

از روی سرمشق زیر مشق کنید.

زهد بانیست پاکست نه با جامه پاک

لک زبانه در پاکیزه روان دارد

مورچه کز بدر قصر سلیمان نرود

تاکه در خانه خود برگ و نواپی دارد

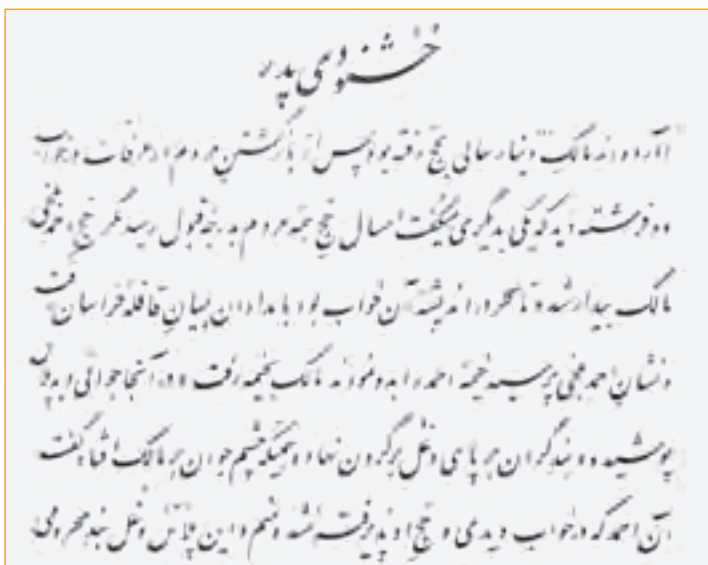
استادان بزرگ خوشنویسی

استاد حسن زرین خط (۱۳۵۷ - ۱۲۷۳ ه. ش)

شاید در تمام تاریخ خوشنویسی ایران نتوان کسی را یافت که به اندازه استاد حسن زرین خط، خط نوشته باشد.

او که از سرآمدان هنر خوشنویسی دوران معاصر است خوشنویسی را از ده سالگی آغاز کرد. خوشنویسی کتاب‌های درسی از ابتدایی تا سوم متوسطه در گذشته، کاشی‌های معرق حسینیۀ ارشاد، مسجد فیروزآبادی، مسجد جامع نارمک، مسجد دزاشیب، مسجد قلعهک، مقبرۀ فردوسی، آرامگاه ابن سینا و باباطاهر در همدان همچنین تحریر اوراق بهادار، بروشور داخل جعبه‌های دارو، سکه‌ها و اسکناس، پلاک‌های ثبتی، تابلوهای تأسیسات و بناهای دولتی، شناسنامه، دفاتر ازدواج، زیارتنامه و ... اغلب به خط اوست.

خودارزیایی

- نام دو نوع هنر که با بنیان خوشنویسی ارائه می‌شوند را ذکر کنید.
- مشق دفتری چیست؟ توضیح دهید.

تجربهای بیشتر

- سعی کنید با استفاده از خط‌هایی که تا به امروز آموخته‌اید، نام خود را خوشنویسی کنید.
- در محیط اطراف خود نمونه‌هایی از کاربرد خوشنویسی را پیدا کنید و به هم کلاسی‌های خود نشان دهید.